

«TARİH-İ GİLMÂNÎ»NİN İLK REDAKSİYONUNA DÂİR

Bekir Kütükoğlu

XVII. asır Osmanlı sarayı «iç-halkı»ndan Mehmed Halife'nin kaleme aldığı *Târîh-i Gilmânî*, ihtivâ ettiği vak'aları bir saraylı gözüyle aksettirmesi bakımından dikkate şâyân tarih te'liflerinden biridir. Daha sonra, *Naîmâ Tarihi*'ne de kaynak olan eser, Ahmed Refik Altınay'ın neşri¹ ile tarih tedkiklerinde geniş ölçüde kullanılmıştır.

Ancak, yazmaları üzerinde ciddi bir inceleme yapılmadığından, Viyana Millî Kütüphanesinde bulunan eksik yazma² ile, *Târîh-i Gilmânî* neşrine esas olan nüsha³ ve dolayısıyla bu nüshaya bağlı yazma⁴ arasındaki münâsebet lâyıkıyla tâyin edilememiştir. Gerçi, Fr.

1 *Târîh-i Gilmânî, Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, 1340 (1924), yeni seri, cüz 1-6 ilâvesi (Encümen neşriyâtı, nr. 10), 102+2 s., nâşirin, «Târîh-i Gilmânî ve Mehmed Halife» başlıklı önsözleriyle. Matbû metin, makalemizde «M» kısaltmasıyle gösterilecektir.

2 Österreichische Nationalbibliothek, Mss., H.O. 82. Tavsifi için bak. G. Flügel, *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der Kaiserlich-königlichen Hofbibliothek zu Wien*, 1865, II, 271, nr. 1068. (Makalede, «V»).

3 Ahmed Refik Bey'in husûsî kütübhanesine âid (bak. *Târîh-i Gilmânî*, önsöz, s. 6. Aynı yerde nüshanın tavsifi verilmiştir; ancak, yazma, 55 değil, 95 sahifedir) iken, neşrini müteâkıb Türk Tarih Encümeni'ne hediye edilmiştir (Şükran Güçsavaş, *Târîh-i Gilmânî'nin tedkiki ve diğer tarihlerle mukayesesi*, İst. Edebiyat Fakültesi, Tarih Semineri Ktb., Tezler, nr. 381). Hâlen, Encümen'den Türk Tarih Kurumu'na intikal eden yazmalar arasındadır (TTK Ktb., 4°, nr. 509). («T»).

4 Revan Köşkü Ktb., nr. 1306; tavsifi için bak. F.E. Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, I, 1961, s. 271, nr. 842. Müstensihâ âid bir not (60a'daki 1070 yangınına âid başlık karşısında: «Vâkı'a ihrâk-ı azîmdir. Lâkin bundan 126 sene sonra olana nisbet nisf mertebededir») dan bu nüshanın oldukça geç bir tarihte kopya edildiği anlaşılmaktadır. A. Refik Bey, neşirde yalnız kendi nüshasını kullanmış, bu nüsha için de, «Enderun Kütübhanesinde mevcud» olduğunu kayd ile iktifâ etmiştir. «R» kısaltmasıyla vereceğimiz bu nüsha, «T» nin bağlı bulunduğu gruba âid diğer bir nüshadan kopya edilmiş olmalıdır.

Babinger, Viyana yazması ve matbû nüshanın aynı müellife âid olmasını mümkün görmüşse de, ilkinin 1043-1070 (1653-1659), ikincisinin 1032-1075 (1623-1664) vekayi'ini ihtivâ etmesinden dolayı kat'î bir hükme varamamış ve her iki yazmanın müellifini ayrı ayrı paragraflarda göstermişti⁵. Th. Menzel ise, iki yazmanın müellifini, «muhtemelen aynı şahıs» olarak mütâlaa etmişti⁶. *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki maddeyi hazırlarken, matbû metinle karşılaştırmak imkânı bulamadığımız Viyana nüshası hakkında Flügel'in farklı bilgiler vermiş olmasını göz önünde bulundurarak, her iki eserin aynı müellife âid olması ihtimâli için, «şimdilik elimizde kâfi delil mevcut değildir»⁷ demiştik. Daha sonra Viyana'ya giden Prof. Hüseyin Gazi Yurdaydın'ın, ricâmız üzerine mezkûr nüshadan kopya ettiği parçaların matbû metne uygunluğu görüldüğü gibi, Viyana nüshasının mikrofilmliyle *Târîh-i Gilmânî* neşrine esas olan yazmayı ve matbû metni mukayese imkânı bulan Dr. Ziya Akkaya da, iki eserin aynılığı ve aynı müellife âid olduğunu ileri sürmüştü⁸.

Bütün bu hükümlere rağmen, Viyana nüshasının farklı başlangıcı, hacim bakımından küçüklüğü ve nihâyet bu nüshaya dayanan müellife âid bilgilerin matbû metinde bulunmaması keyfiyeti, izâha muhtâc mes'eleler olarak durmakta; Viyana yazmasının, vekayi' bakımından muayyen bir yerde kesilmesinin ötesinde, neşre esas olan nüshayla tam bir ayniyet gösterip göstermediği zihnimi işgal etmekte idi. Nihâyet 1971 şubatında yazmayı yerinde görüp mikrofilmli temin ederek matbû metinle ciddî surette mukayese imkânı buldum. Yaptığım mukayesenin neticeleri aşağıda verilecektir.

I

1. Viyana («V») nüshası, küçük kıt'ada 109 varaktan ibâret olup her sahifesinde kalın nesihle yazılı 13 satır bulunmaktadır.

5 Fr. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, 1927, s. 209, nr. 170: «Mehmed Chalifa II»; s. 209-210, nr. 171: «Mehmed Chalifa III». Aynı eser, s. 159, nr. 135'de zikredilen «Mehmed Chalifa I» ise, II. Osman hâilesi ve I. Mustafa'dan bahseden *Bişâret-nâme-i Sultân Mustafa'nın* müellifi, Kiler-i Âmir Masraf-kâtibi «Muhammed» dir.

6 Th. Menzel, «Muhammed b. Husain», *Encyclopédie de l'Islam*, III (1936), 717.

7 B. Kütükoğlu, «Mehmed Halife», *İA*, VII (1957), 580a.

8 Z. Akkaya, «Vecihî ve eseri», *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XVII/3-4 (1961), 557.

Hangi tarihte, kimin tarafından kopya edildiğine dâir bir işaret bulunmadığı gibi, zahrında mevcut 1223 tarihli temellük mührü de nüshanın kıdemi hakkında bir açıklık getirmemektedir. Sık sık rastlanan hece bölünmeleri, klâsik yazı diliyle te'lifi kabil olmayan imlâ yanlışları, hattâ bâzı ağız husûsiyetlerini ihtivâ etmesi nüshanın acemi birisi tarafından kopya edildiği kanâatını telkin etmektedir. Yazmanın, 1070 vekayi'i sırasında, cümle tamamlanmadan birden bire kesilmiş olması⁹ da, müstensih'in istinsahı yarıda bıraktığını göstermektedir. Müzehheb başlık, renkli cedvel ve serlevhadan mahrum bulunan yazma, herhangi bir tertib ve tasnife tâbi tutulmadan hazırlanmış bir metni aksettirmekte, neşre esas teşkil eden yazma grupunda görülen «bâb» ve «fasıl» başlıkları yerine, çok def'a kırmızıyla yazılmış «ez-în cânib» ifâdesini ihtivâ etmektedir¹⁰. Üzerinde ehemmiyetle durulan bâzı tarih, isim ve ifâdeler de kırmızıyla yazılmıştır.

2. Nüshada, kısa bir hamd ifâdesini müteâkıb te'lif sebebine girilmektedir :

«(1b) الحمد لله الذى جعل لكل مدلوله دالة و نصب لكل شىء علامة و الصلوة و السلام على نبيه المصطفى محمد سيد الكونين خير الورى و على آله و صحبه اجمعين و على من اتبعهم من المؤمنين . اما بعد

Ey mürûr-ı eyyâm ve kürûr-ı a'vâm ile bu hâne-i dilgüşâyaya ve mesken-i ra'nâyaya dâhil olup sâkin olan ihvân-ı vefâ ve yârân-ı safâ, şöyle ma'lûm ola ki vaktâ ki bu bende-i Perverdegâr el-med'uvv li-Mehmed Halife niçe mürûr-ı eyyâm (2a) ile bu dâr-ı fenâda ve dâr-ı 'anâda âsiyâb-vâr deverân u cevelân ederek eyyâmdan bir gün bin altmış altı¹¹ tarihinde mâh-ı şevvâlin onunda Sultân Mehmed-dü'bni İbrâhîm Hân ile Üsküdâr göçüne varup teşrif olundukda

9 M, s. 65, satır 21'deki «duâlar ederler-i tâkiben: «Ve bundan evvelki Nemçe elçisi nâmeyi alup mahalline tebliğ edüp ve Pâdişâh tarafından olan cevâbı Nemçe kiralına takrir etdikde» (V, 109a, st. 3-6) ifâdesiyle sona ermektedir. Yazının, yaprağın ön yüzünde ve ortaya doğru, cümle tamamlanmadan bitmesi, her hangi bir kopma ihtimâline imkân vermemektedir.

10 Dikkati çeken tek başlık: «Sultan Mehmed yedi yaşında tahta cülûs etdüğü vakitden berü hîn-i tahrîre varınca vâkı' olan havâdisden icmâlen bir mikdârın tahrîr olunmağa şürû' olundu» (V, 18a).

11 Bu tarih, T (s. 1) ve M (s. 7/st. 10)'de «1060» olarak verilmişse de, R'de 1066'dır. Esâsen bu sonuncu doğru şekil, M 43/3'de de mevcuttur.

gördük ki bir makâm-ı latîf ki çayır ve çemen ile müzeyyen ve âb-ı revân ile memlû birkaç gün müsâfir-vâr münâsib yârân ile hemcelis ü hem-nişin olup zevk u sürûr esnâsında nâgâh dîde-i ibret ile vefâsız dârin divârlarına nazar eyledüğümüzde müşâhede ettik ki evvel gelen (2b) ihvân-ı zülûf-keşân her biri birer alâmet ü nişân ve niçe alâmât-ı bedî'a ve sergüzeşte-i acibe vü garibe vaz' edüp gitmişler, tâ ki sonra gelen mü'min karındaşlar hayır duâ ile yâd ve rûh-ı azizleri(ni) şâd eyle(ye)ler. Pes bende-i za'if ü nahîf dahi anların isrine tâbi' olup bir mikdâr sergüzeştemizi birkaç evrâka tahrîr etmeğe şürû' olundu.»

Hamd kısmı istisnâ edilirse yukardaki dibâçe, matbû metnin mukaddimesi («M», s. 7) ile, cüz'î farklarla büyük bir benzerlik göstermektedir. Ayırıcı fark, matbû metnin edebî bir süzgeçten geçmiş ve meselâ *M*, 7 satır 12'de olduğu gibi nazmîle tezyîn edilmiş olmasıdır. Nitekim, *M*'de (s. 8-9) dibâçenin devamı mahiyetinde, «Ülfeti» mahlasıyla IV. Mehmed'in medhine âid manzûme ile, eserin *Tevârih-i Gilmânî* adıyla isimlendirme sebebi, bab ve fasillara taksîmi ifâdesi, *V* (2b)'de yoktur. Viyana nüshasının dayandığı tahrirde müellif Mehmed Halife, tertib ve tedvîn edilmiş ve belki de pâdişâha takdîmi endîşesiyle onun medhini ihtivâ eden bir tarih te'lifi değil, sonra gelip okuyanların hayır duâsını almak üzere, görüp işittiklerini birkaç yaprağa kaydetmekten ibâret bir gâye tâkib etmiş olmalıdır.

3. Müellif eserini kimler için yazdığını, Kösem Sultân'ın katliyle neticelenen kul fesâdını hikâye ettikten sonra îmâ ediyor: «İmdi, benim karındaşlarım, bu birkaç evrâkın mefhûmu ma'lûmunuz oldukda, zinhâr basîret üzre hareket edüp bencileyin bilinmez vartaya kendünüzü bırakmayasız ki âkıbeti nedâmet ü perîşânlıktır» (*V*, 40a). Burada fesâda karışmamaları husûsunda ikaz edilen «karındaşlar», müellifin kullandığı ifâdeyle «iç-halkı», yâni Enderrun'lulardır.

4. Viyana yazmasında müellif Mehmed Halife'nin ismi, nisbeti, efendileri, yakınları açıklıkla belirtilmiştir:

a. Dibâçedeki isim tasrihinden başka müellif, adını, 1067'de Feth-i şerif okumak üzere seçilen iç-oğlanları arasında bulunduğunu açıklarken tesbît eder: «Bu evrâkı tesvîd eyleyen Mehmedü'bnî Hüseyinî'l-Bosnevî (Bu ifâdenin karşılığı *M*, 45/11'de sâdece «hakîr»

dir) cümle tilâvet olunan meclisde hâzır olup kırâ'at etmeğe (etmek) müyesser oldu» (74b).

b. Böylece müellifin baba ismi ve doğum yeri açıklığa kavuştuğu gibi, dibâçeyi hemen tâkib eden şu fıkra da onun ne zaman İstanbul'a gelip evvelâ nereye intisâb ettiğini ortaya koymaktadır: «Bin kırk üç¹² târihinde yangı(n) olup kahvehâneler kapandığı asrında (asırda) Gazî Sultan Murâdü'bnî Ahmed Hân Edirne'ye Leh küffârına sefer niyyet(i) ile gitmezden mukaddem Âsitâne-i sa'âdet'e gelüp bağçe-i hass'a çırag olup, ba'dehû cefâsına iktidârımız olmaduğu ecilden anı terk edüp Koca Ken'ân Paşa demek(le) ma'rûf devletlinin iç-oğlanı olduk» (*V*, 2b - 3a). Matbû'a esas olan nüshaya bu fıkra da alınmamıştır.

c. Bu fıkrayı tâkib eden *V*'deki tafsilât, müellifin Ken'an Paşa'nın maiyyetinde iken müşâhede ettiği vak'alara (Revan seferinde Paşa'nın Ahıska fethine me'muriyeti, bu hizmeti karşılığında Silistire ve Özü Vâliliğine tâyini, Silistire yolunda küffârla müsâdeme, Erdel kralı I. György Rakoczi üzerine serdarlığı, Bağdad seferi sırasında Revan garetine me'muriyeti v.s.) inhisâr etmektedir. Müellif, bu bahislerde, kendisinin maiyyette bulunduğunu izhâr ettiği¹³ gibi, matbû'a esas olan nüshaya alınmayan bâzı tafsilât da verir.

ç. Müellif, Ken'an Paşa'nın iç-oğlanlığından başka, Tarhuncu Ahmed Paşa'yada intisâb etmiş olduğunu îmâ eder: «Efendimiz ve veliyy-i ni'metimiz Mısır'dan ma'zûl olan Ahmed Paşa... (İpsir Paşa üzerine me'mûr olmaları) (*V*, 29a; *M*, 27/14'de sâdece: «Paşalar»); «Gürcü Mehmed Paşa azl olunup yerine efendimiz Mısır'dan ma'zûl olup mukaddemâ İpsir Paşa üzerine ta'yîn olunan Tarhuncu Ahmed Paşa vezîr olup 1062 receb ayının üçüncü günü vezîr-i a'zam oldu» (*V*, 41a; *M*, 29/20-22'de: «Gürcü Mehmed Paşa dahi 6-7 aydan sonra ma'zûl olup 1062'de receb ayının üçüncü günü Tarhuncu Ahmed Paşa vezîr-i a'zam oldu»). Kezâ, Tarhuncu tâbi'i Zurnazen Arnavud Mustafa Paşa için de, «Paşalımız» (*V*, 55a) der.

12 Yalnız *T* (s. 27)'de değil, *R* (7b) de de «bin kırk» ifâdesinden sonra boşluk bulunmaktadı. Krş. *M*, s. 13, not.

13 Ken'an Paşa'nın Ahıska fethinden sonra İstanbul'a gelişini, «dâhil olduğumuzda» (*V*, 4a; *M* 14/son satırda: «vâsil oldular»); Babadağı'na vusûlü, «karîb geldiğimizde» (*V*, 4a; *M*, 15/5'de, «karîb gelindikde»); serdarlıkla Eflâk'a girişini, «Eflâk diyârına kadem basduğumuz» (*V*, 5a; *M*, 15/12'de, «Eflâk vilâyetine kadem basduğu») şeklinde ifâde eder.

d. Mehmed Halife, Saray'ın Seferli Odası'na mensûbiyetini de vesile buldukça ifâde eder: «Yâr-ı garım vefâdârım Oda'lımız Receb Halife» (V, 65b; M, 40/23-24'de: «Seferli Odasından Receb Halife»); «bizim Seferli Odasına» (V, 66a; M, 40/son satırda: «Seferli'ye»); «bizim Seferli Odasına» (V, 104b; M, 58/son satırda tasrih olunmuş).

5. «V» ve «T» redaksiyonunda müşterek olan dibâçede¹⁴, eserini, 1065'de yazmağa niyet ettiğini belirten müellif, T (s. 95; R. 99a; M, s. 102) sonundaki fıkrada, IV. Mehmed'in ikinci def'a Edirne'ye gidişinde¹⁵, Çamaşırıbaşı yerine İbrikdar şâgirdliğiyle kul üzerine zâbit olarak kaldıkda, *Târih-i Gilmânî*'yi te'lîfe başlayıp 24 şa'bân 1075 (12 mart 1665) tarihinde tamamladığını beyân eder. Aşağıda bu te'lifle alâkasını ve farklı yerlerini göstereceğimiz V yazması, 1070 vak'aları sırasında kesilmesi sebebiyle, dayandığı nüshanın hangi tarihe kadar vekayi'i ihtivâ ettiği ve dolayısıyla tahririn hangi tarihe kadar sürdüğüne dâir bir açıklıktan mahrumdur. Ancak, iki yerinde «hîn-i tahrîr»den¹⁶ bahsetmesi, bu yazmaya esas olan nüshanın redaksiyonuna dâir istidlâlde bulunmamıza imkân vermektedir. Bu kayıtlardan ikincisinde müellif, Kösem Sultan'ın katlindeki kabahatlarını örtmek için siyâhî ağaların iç-oğlanını hâdiseye medhaldâr göstererek yüzden fazlasının dışarı sürülmesine ve iç-halkının itibârdan düşmesine sebep olduklarına işâret ettikten sonra, «ol günden hîn-i tahrîre varınca —ki bin altmış dokuz tarihinde— Pâdişâhımız ve Sultan tarafından in'âm u ihsân kapuları sedd oldu» (V, 39b-40a) diyor. Buna mukabil, Pâdişâh'ın, Bursa'daki ikameti sırasında (28 şevvâl 1069-1 muharrem 1070), iç-halkına in'âm ve ihsanlarda bulunarak cümlesini «mesrûr u handân» eylediğini (V, 104b; krş. M, 59/25) kaydediyor. Bu iki kayıddan çıkarabileceğimiz netice, Viyana yazmasına esas olan te'lifin, hiç olmazsa 1061 tarihine kadar olan kısmı, 1069 şevvâlinde önce yazılmış

14 Yukarıda bak. I, 2.

15 IV. Mehmed, ilk def'a Edirne'ye gitmek üzere, 25 zilhicce 1067'de Saray'dan ayrılıp Dâvudpaşa sahrâsına konmuş, bu seferden 5 safer 1069'da aynı yere dönmüştür. Edirne'ye ikinci gidişi, Bursa'dan olup, 10 muharrem 1070'de bu şehirden ayrılarak, Gelibolu üzerinden 20 saferde Edirne'ye vâsil olup, 1071 muharreminde İstanbul'a avdet etmiştir (Abdi Paşa, *Vekayî-nâme*, Hafid Ef. Ktb., nr. 250, 57a-b, 65a-b, 71a-b; Naimâ, *Târih*, 1280, VI, 303-304, 360, 418; Râşid, *Târih*, 1282, I, 14).

16 İki, 10. notda verilen serlevhada geçer.

bulunduğudur. V'nin, tamamlanmayan son fıkrasından önceki bahis, IV. Mehmed'in «Edirne cânibine teveccüh etmezden mukaddem» İstanbul Kaymakamı İsmâil Paşa'yı Bursa'ya getirtip eşkiyâ teftişine me'mur etmesi ve Paşa'nın «bir seneye karib» zaman «Öte yaka»daki icrâatına (V, 107b-109a = M, 56/6-21) tahsis edildiğine göre, Viyana yazmasına esas olan nüshanın tahriri, 1070 yılına taşınmış olmalıdır. Müellif, neşre esas olan metni, sonunda tasrih ettiği gibi, Pâdişâhın Edirne'ye ikinci gidişinden (1070 saferinden) itibâren yazmaya başladığına göre, V'ye esas olan nüshanın bundan önce kaleme alınmış *Târih-i Gilmânî*'nin ilk redaksiyonu; T(R)'nin ise, V'yi tâdil ve tevsî eden nihâî bir tahrir olması gerekir.

II

Viyana (V) yazmasının, *Târih-i Gilmânî*'nin ilk redaksiyonuna âid bir nüshadan kopya edildiğine işâret ettikten sonra, neşre esas olan nühsanın (T=R=M) bu yazma ile münâsebeti veya başka bir ifâde ile, nihâî tahrirde ilk redaksiyonun nasıl tasarruf edilip genişletildiği de aşağıda verilecektir:

1. İlk bakışta, V nüshasının, müellifin görüp işittikleri etrâfında örülü, yer yer enfüsî mütâlâaları ve şahsî tahassüsleri tesbit eden dağınık bir hâtırat mâhiyetinde görülmesine karşılık, neşre edilen nihâî metin, karışık olan vak'aların kronolojik sıraya konup bab ve fasıllar hâlinde tasnif edildiği, subjektif düşüncelerin âfâkî hâle getirilmeğe çalışıldığı bir tarih te'lifi gibi görünmektedir. Bunun için de:

a. Muhtevâ bakımından bir denklik olmamasına rağmen T'de üç hükümdar (IV. Murad, İbrahim ve IV. Mehmed) devri birer bab, umûmiyetle veziriazamların sadâretleri devri vak'aları birer fasıl itibâr olunmuştur. Bu tasnife göre, meselâ, V'de bulunmayan IV. Murad devrinin müellifin İstanbul'a gelmesinden önceki vekayi'i (Abaza Mehmed Paşa isyanının te'dibi, neticesiz Bağdad muhâsaratları, İstanbul'da kapıkulu fesâdı ve Pâdişâhın zorbaları tenkili, Leh seferine hareket) kısaca ilâve edilmiştir (M, s. 10-13).

b. V (9b-10b)'de IV. Murad'ın ölümünü müteâkib verilen bilgiler, son tahrirde, kronolojik sıraya göre tefrik edilip takdim-tehrihlerle, aynı ifâde unsurları kullanılarak ve genişletilerek telifik

edilmiştir. Aynı metod, Sultan İbrahim devri vekayi'inde de tatbik edilmiştir (krş. V, 11a-17b ile M, s. 18-23). İlk tahririn ifâdesinde yapılan takdim-te'hirler için ayrıca bk. V, 81b-82b = M 45/16-26; V, 85a-86a = M, 49/20 - 50/5; V 88b = M, 51/8-12.

c. İlk tahrirdeki bâzı bilgiler nihâî metinde tebdil veya tashih edilmiştir. Meselâ, Revan muhâsarası, V'ye göre, 3 safer 1045'de başlamış ve 9 günde fetholunmuştur; M (s. 14)'de ise, kale 12 saferde kuşatılmış, 23 saferde alınmıştır. Bağdad'ın fetih haberi üzerine İstanbul'da yapılan donanma, V (7b)'ye göre 25, T (s. 11; M, s. 16)'ye göre 20 gün devam etmiştir. IV. Murâd'ın «18» yıl pâdişahlık ettiğine dâir V (9a)'nin zuhûlü, M (s. 17=T=R)'de 17 olarak tashih edilmiştir.

ç. İlk tahrirdeki açık tenkidlerin, nihâî metinde yer yer yumuşatıldığı, bâzan hazf ve ihmâl edildiği görülmektedir. Bir misâl olmak üzere aşağıda, Sultan İbrâhim'in zaafı, vezirlerinin fesad ve irtikâbı, kapıkulunun pâdişahdan nefreti hakkındaki V'nin ifâdesi. (M'deki iktibaslar itâlik ve değişik mânâ ve meâl parantez içinde) verilmiştir :

« (13b) Pâdişâhımız Sultan İbrâhim ziyâde nisâ tâifesine mâil olmağla yedi haseki ittihaz etti. Her birine mirîden bu kadar masraf ta'yîn olundu; hattâ birisine Şâm-ı şerifi arpalık verdi ve avretler içerüsünde bir müfside (M'de ihmâl olunmuş) *Şekerpare nâmında bir avret peydâ oldu*. Ol dahi Hoca'dan ziyâde (M, 19/24: Cinci Efendi kadar) kurb kesb edüp şân verdi...

(14a) Sâbika Kara Mustafa Paşa tezkirecisi olan Hâin Ahmed Paşa vezîr-i a'zam olup ol dahi rişveti günden güne terakkî edüp kemâl mertebe pâdişâhı rişvete dadandırdı ve zulm ü te'addîye sevk ettirdi ki cemî'i âlem pâdişâhdan nefret edüp yüz çevirdi (M, 20/8-13: ...Saâdetlü Sultan İbrâhim... İtimâd-ı küllî ile İtimâd eyleyüp bi'l-küllîyye umûr-ı saltanatı ana teslim ü tefviz eyledi. Ol dahi pâdişâhdan korkmayup ve Tanrıdan utanmayup ve yevm-i Âhireti hâtırına getirmeyüp pâdişâhın haberi yoğiken bir mertebe rişvete meyl ve fukarâ vü ağniyâya ve erbâb-ı Dîvân'a zulm ü te'addî eyledi ki kul tâifesi ve İslâmbol halkı ve taşra fukarâsı pâdişâhdan nefret edüp yüz çevirdi).

(14b) Ne tavil kelâm edelim. Pâdişâhımız, Kara Mustafa Paşa'nın terbiyesiyle bir hoşca, âkılâne ve merdâne hareket edüp memdûh u pesendide-i âlem olmuş idi. Kemâl mertebe vezîr Mustafa

Paşa'dan hicâb edüp sözünden taşra çıkup muhâlefet etmezdi. Bi'l-küllîyye umûr-ı saltanatı ana tefviz etmiş idi. Kapu ve baca bir idi. İçerüde ve tışarda tarîk-ı hilâfa tergîb eder yok idi. Ve mansıblar rişvet ile verilmezdi. Merhum Kara Vezîr'den sonra, içerüde olan nisâ tâifesi husûsan Şekerpare ve tışarda Cinci Efendi ve bir-iki müfsid (15a) vezîr, bâ-husûs Hâin Ahmed Paşa terbiyesiyle pâdişâhımız gece gündüz sâzendeye ve güreşe ve mudhiklere ve Ahmed Koluna ve Yatko (?) Koluna mâil olup günden güne hazîneyi bir alay avretlere ve sâzende ve çeng(i)lere ve pehlevanlara zâyi' u telif etdikden gayri rişvete meyl edüp günden güne kendülerine hoş gelüp mansıbları rişvet ile vermeğe başladı. Ve İslâmbol'da ekâbir ü a'yâna ve ulemâya ve Ocak halkına ve sâir ehl-i menâsıba köşkler döşetmek için samur kürkler salgun ve teklif-i mâ-lâ-yutâk etdikden (Bu paragraf yerine, M, 20/13-19'da, pâdişâha şikâyetin vezîr ve adamları tarafından önlendiği ifâdesi yer alır!) gayrı (15b) ... İslâmbol câmi'lerinin ve sâir çeşmelerinin suların kesüp kimi kendü sarayına ve kimi Hâin Ahmed Paşa'nın sarayına akıdup İslâmbol halkı bu mertebe zulm ü te'addiden muztarib (Kezâ, M'de yok)..

2. IV. Mehmed'i küçültücü mâhiyetdeki ilk tahrîre âid ifâdeler son redaksiyonda ya son derece yumuşatılmış veya hazf ve ihmâl olunmuştur :

« (5/a) Bu defteri (Tarhuncu lâyihası) saâdetlü pâdişâhımıza verdikde, pâdişâhımız küçük olup vezîrin defter yazmaktan murâdı nedir ilm-ârâları muhit olmadığı ecilden deftere iltifât eylemediler ve yanında olan mukârinler ise, merhûmdan ziyâde havf üzere olmağla, vezîr gitdikden sonra dediler ki: 'Bu defter hemen parmak hisâbıdır, İtimâd buyurmayasız' Ba'dehû on gün geçmeden... (51b) ... katl olundu. Lâkin niçün katl olundu, hiç kimsenin mâ-lûmu olmadı. Herkes hayretde kalup yas (ve) mâtem üzere oldu; zirâ merhûmun zamân-ı hükûmetinde bir mikdâr âlem nizâm (u) intizâm üzere olmağa yüz tutmuş idi... Yerine bir zâlim câhil kölemen Derviş Mehmed Paşa vezîr olup» (M, 34/6-8'de sâdece: «Ahmed Paşa bu defteri saâdetlü pâdişâha verdikden sonra çok muammer olmayup kazâ-i âsmâniye uğrayup .. katl olundu ve yerine kapudan Derviş Paşa vezîr-i a'zam olup»).

3. İlk redaksiyondaki ifâdenin yumuşatılmasının diğer birkaç misâli de aşağıdadır :

a. Ocak ağalarının tenkilinden sonra, «(39a) Vezîr-i a'zam Si-

yâvuş Paşa, 'tamam murâd üzre vezîrlik ederim' deyü ümmidde iken içerüde baş mübdî-i fesâd olan Süleyman Ağa, Kızlar-Ağası olup pâdişâhımızı bi'l-külliyeye tasarrufuna alup pâdişâhımızın adı ancak var idi; Kızlar-Ağası eder ve kılardı. Kimesne kapusuna durur yok. Bu kez devlet, Ocak ağalarından arablara düştü ve Siyâvuş Paşa'dan emîn olmadıkları için çok gün geçmeden azl edüp Bosna eyâletini verüp, yerine bir ma'tûh, yüz yaşından mütecâviz Gürcü Mehmed Paşa nâmında vezîr-i a'zam oldu. Hükûmeti (39b) bu denli idi: 'Vezîrligim elden gitmesin' deyü, pašaları ve başa gelecek âdemleri İslâmbol'da komayup taşra sürerdi ve dâim Murad Paşa gibi masraf arturmada idi. Hattâ günde üç yük akça masraf arturdu» (M, 29/15-20'de: «Bu vâkiadan sonra beş on gün mürrür etmeden Siyâvuş Paşa ma'zul ve yerine Gürcü Mehmed Paşa vezîr-i a'zam oldu. Ol dahi tasarruf-ı Devlet-i Osmâniyye'ye kâdir olmayup Murâd Paşa gibi günden güne masraf ve kul izdiyâdına mukayyed oldu. Hattâ Mehmed Paşa'dan sonra vezîr-i a'zam olan Tarhuncu Ahmed Paşa'nın defterinde hakîr gördüm: Günde üç yük masraf göstermiş deyü, aynıyle pâdişâh hazretlerine irâd u masraf defterleri ki verilmişdir, anda gördüm»).

b. Boynueğri Mehmed Paşa «(72b) yerine bir miskin, fakîrül-hâl, beyne'n-nâs adı var yok mesâbesinde Arnavud Köprülü Mehmed Paşa vezîr-i a'zam oldu» (M, 44/8'de: «yerine Köprülü Mehmed Paşa vezîr-i a'zam oldu»).

c. «(81a) Vezîr-i a'zam (Köprülü Mehmed Paşa) tarafından saâdetlü pâdişâhımıza küçük bayramdan on gün mukaddem haber geldi: 'Elbette taht sana lâzım ise bir gün mukaddem kalkup Edirne'ye gelesin'. Saâdetlü pâdişâh dahi muhâlefete cevâz göstermeyüp mâh-ı zilhiccenin onuncu...» (M, 48/23-24'de: «Saâdetlü pâdişâh dahi Edirne'ye teşrif buyurmağın haber göndermeğın saâdetlü pâdişâh dahi zilhiccenin onunda...»).

ç. «(84b) Yeniçeri tâifesiın Boğaz'dan Edirne'ye varınca katl ederdi ve Edirne'ye vardıkda Sultan İbrâhîm'in musâhibi olan Fazlı Paşa'yı ve Mustafa Paşa'yı ve Abdî Paşa'yı ve ehl-i Dîvân'dan niçe nâmdâr âdemleri katl etdi, tâ Yanova seferine (85a) gidince şol mertebe sipah ve yeniçeri tâifesiın kırdı. Hattâ Tunca Suyu sedd olup leşler ile doldu. Buna 'Kul-kıran' itlâk olursa vechi vardır» (M, 51/3-5'de: «Boğaz'dan Edirne'ye varınca yeniçeri tâifesiın ve Edirne ve Yanova seferine varınca sipah ve pašaları katl ederdi.

Şol mertebe ki Edirne'de sipah ve yeniçeri katl etdi ki Tunca Suyu leş ile doldu»).

d. Abaza Hasan Paşa, Köprülü için, «(88b) cümleinin ittîfâkiyle arz-ı mahzar edüp: 'Bu vezîri istemeziz, dîn ü devlete hıyâneti vardır ve şerrinden emîn değiliz. Bir alay âdemi nâ-hak yere katl ediyor. Elbette arz (u) mahzar vardıkda te'hîre cevâz göstermeyüp azl ü katl olunup bizim ile me'mûr olan Tayyâr-zâde vezîr-i a'zam olsun...» (M, 51/22-24'de: «cümleinin ittîfâkiyle arz u mahzar vardıkda te'hîre cevâz gösterilmeyüp azl ü katl olunup bizim ile me'mûr olan Tayyâr-zâde Ahmed Paşa vezîr-i a'zam olsun». İfâdenin başındaki hazif mânâyı bozuyor!).

4. İlk tahrirdeki bâzı vesîkalar ikinci tahrîre aktarılırken kısmî bir değışikliğe tâbi tutulmuştur :

a. Tarhuncu Ahmed Paşa'nın IV. Mehmed'e verdiğı ve devletin yıllık gelir ve giderini gösteren defterin «bi-aynihi» metni ikinci tahrîre nakledilirken bâzı rakamların değıştiğı ve bâzı ibârelerin atlandığı görülmektedir: Gilmân-ı Acemiyan, bostancıyan ve teberdârânın yıllık mevâcibi (V, 43a'da: 161 yük, seksen yedi bin yedi yüz yirmi akça) mikdârı, bir kelime düşmesiyle, T (s. 23=M, 30/23)'de 161 yük, 87120'ye değışmiştir. Gerçekten, V (43a) ve T (s. 24)'deki yekûna (1839 yük, 71012¹⁷) göre, V'deki rakamın doğruluğı âşikâr olmaktadır. Kezâ, top-arabacılarının mevâcibi, V (44a)'de 12 yük, 19484 akça iken, T (=M, 31/5)'de 12 yük, 39484 akça; Sultanlar, Enderun ve Bîrûn kullarının mevâcibi, V (44b)'de 128 yük, 48000 akça iken, T (s. 24=M, 31/16)'de 128 yük, 48040 akça; mevâcib ve sâir masraflar yekûnu, V (47b)'de 4803 yük iken, T (s. 25=M, 32/21)'de 4833 yük olmuş, T (s. 25=M, 32/24)'de lahm-i gânem bahâsı olarak verilen mikdârın (130) akabinde, «yük» (V, 47b) ifâdesi atlanmıştır. Yine, aynı defterde, Edirne Sarayı kullarının yiyecek ve içecek tâyinâtı, V (49b)'de 13 yük, 13052 akça iken, T (s. 26=M, 33/18)'de 13 yük, 13050 akça; V (49b)'de siyah barut tâyinâtı 13 yük, 20018 akça iken, T (s. 26=M, 33/20-21)'de 13 yük, 28110 akçaya değışmiş, V'de hemen sonra gelen, «Dergâh-ı âlî yeniçeri kullarının (50a) fodlaları için ocaklıklarından 7 yük, 930 akça

17 M (30/34)'de tertîb yanlış olarak: 71012 akça. Yine Tarhuncu lâyhiasıyla alâkalı olarak M, s. 31/3'deki 15420, «15424» (V=T); s. 33/8-9'daki 28000 meblağı, «28030» (V=T) olacaktır.

ta'yin olunmuşdur» ifâdesiyle, *M* (33/23-24)'de «köprüler merem-mâtına» ibâresinden sonra gelmesi icâb eden, «selâtin câmi'leri meremmâtlarına» (*V*, 50a) ifâdesi, *M* (34/5)'deki 93885 mikdârını müteâkıb «akça» (*V*, 51a) vâhidi atlanmıştır.

b. Köprülü Mehmed Paşa'nın, Venediklilerle olan Boğaz muhârebesi hakkında gönderdiği mektub nakl edilirken, birinci tahrîre (*V*, 76b-78b) nazaran bâzı ibâreler değiştirilmiş veya atlanmıştır: 5 şevvâl muhârebесinin «üç saat mikdârı» (*V*, 76a) devâm ettiği, *M* (46/16)'da; *M*, 46/21'deki «bi'n-nâr olunmuşdur» ibâresinden sonra gelmesi greken, «ve küffârın bir kalyonu gark oldu ve bir mavnası dahi alınmışdır» (*V*, 76b) ifâdesi ihmâl edilmiştir. «Acabâ bir gemi yoktur ki (yok mudur ki?) karşı vara' deyü Hakk subhânehu ve teâlâya teveccüh-i tâmm ile teveccüh eylediler» (*V*, 78a) ifâdesi ise, «deyü hâlbuki bizden imdâda varır bir gemi yok» (*M*, 47/8-9) şekline, «hanbarlısının (ambarlısının)» (*V*, 78b) kelimesi, «fenârisinin» (*M*, 47/11) şekline değişmiştir. *M*, 47/12'deki «ihrâk olmuşdur» ibâresinden sonra gelmesi icâb eden «ve bunu halâs edelim deyü yedeği geldikde ol dahi ma'an ihrâk olmuşdur» (*V*, 78b) ifâdesi hafz edilmiştir.

5. İkinci tahrirde, bir taraftan ilk redaksiyonun dağınık tasvirleri tasnif ve ilâvelerle telif edilirken, diğer taraftan da üslûb bakımından bir revizyona tâbi tutulduğu, bozuk yerlerin düzeltildiği ve nihâyet mevzû ile alâkalı manzum parçalar ilâvesiyle metne edebî bir veche verilmeğe çalışıldığı gözden kaçmamaktadır. Gerçekten IV. Murad, Sultan İbrâhim ve IV. Mehmed'e dâir manzûmeler (*M*, s. 8, 17, 22, 23), Hâfız Paşa'nın Sultan Murad'la müşâaresi yanında husûsiyle hâdiselerle alâkalı olarak düşürülmüş 'tarih'lerin dercine itinâ edilmiştir¹⁸.

III

Müellif, *Tarih-i Gilmânî*'nin ilk redaksiyonunu gözden geçirip tashih ve ilâvelerle müdevven bir tarih hâline getirirken, biyografisine (bak. I, 4, a ve b), müşâhedelerine, duyduklarına, tahassüs ve

18 İlk redaksiyonda mevcut birkaç 'tarih'e (meselâ bak. *V*, 94a=*M*, s. 54; *V*, 102a=*M*, s. 58) karşılık, sonuncuya hayli fazla manzum parça dercedilmiştir: Şân'ın IV. Mehmed'in doğumu (*M*, s. 23), Hulvi'nin Sâlih Paşa'nın sadârete tâyini (s. 19), Fahrî'nin Hanya fethi (s. 19) için düşürdüğü tarihler bu cümledendir.

düşüncelerine âid bir çok pasajı ihmâl etmiştir. Bunlar, belki, zamanının hâkim düşünce ve zevkine göre bir tarih te'lifi için fazlalık, Enderun dışındaki okuyucu için külfet ve hele devlet adamlarına takdîmi düşünölmüşse bir kusur gibi telakkî edilmiş olduğundan nihâi redaksiyona alınmamış olabilir. Ancak bugünün tarihçisi için, bu samîmî duygu ve düşünceler, bir devrin perde arkasına ışık tutması bakımından, bu kırık dökük hükümler, usturublu yazılmış, fakat derinliği olmayan te'liflerden daha çok kıymet ifâde eder.

Yukarıda, münâsebet düştükçe, temas ve iktibâs ettiklerimizden (meselâ bak. II, 1-ç, 2, 3-a) başka, ilk redaksiyonda olup da son tahrîre alınmayan belli başlı fıkralar, aşağıda gösterilecektir:

1. IV. Mehmed'in cülûsunu müteâkıb, dış saraylardaki iç-oğlanlarının «çıkma» isteklerinin kademe kademe nasıl bir fesâda münce olduğu hakkındaki ilk redaksiyondaki tafsilât (*V*, 18b-24a), son tahrîre alınmamıştır.

a. Cülûsdan sonra ma'î oğlanının Kapu-Ağası, Vezîriâzam ve Şeyhülislâma mürâcaat ederek vaadler aldıklarını ifâde eden müellif, hâdiselerin akışını, Pâdişah sarayından kendisine gelen bir mektûbun metnini derc ederek hikâye ediyor:

«Benim halifeciğim,

Selâmlardan sonra ma'lûm ola ki, Sultân İbrâhim'i kul tâfesi taht-ı şerifinden indirdikten sonra, 'ol gün Galata Sarayın gilmânından birkaç kimse sâir gilmânın ittifâkiyle hufyeten taşra çıkup Müftî Efendi'ye ve Vezîr-i a'zam(a) ve Ocak ağalarına iç-oğlanı (19a) tarafından arzuhâl sunup çıkma taleb etmişler' deyü bir haber bizim saraya gelüp şâyi' u mesmû' oldukda, 'hay kanı gayret ü hamiyyet, anlar bizim karındaşlarımız değil midir?' deyü, 'yalnız taş divar olmaz' deyü bir dahi ittifâk ile 'Kapu-Ağasına bir arzuhâl yazup tebliğ edelim, ola ki ber-murâd olavuz' deyü iki üç arzuhâl yazup Kapu-Ağasına irsâl etdik. Lâkin cevap gelmediği için cümlemiz elem-zede olduk. Tekrâren Vezîr-i a'zam ve Müftî Efendi'ye müstakillen arzuhâl yazup Ağa-Hasekisi ile gönderdik. Ba'dehû Hakk'ın belâsı Türkçe (19b) bilmez Saray-Ağası Çerkes Ahmed Ağa kendü başı korkusundan mezkûr hasekiden kâğıdları alup ayn(i) ile Kapu-Ağasına gönderüp iç-oğlanından şikâyet edüp demiş: 'Benim sultânım, ne durursun, iç-oğlanı itâat-ı pâdişâhiden çıkup birbirine tecâvüz etmekle içlerinde kan olur. Eğer bu üslûb üzere giderse sonra cümlemiz nedâmet çekmemiz mukarrerdir'. Bu

yüzden bizden şikâyet eylemiş. Kapu-Ağası Abdurrahman Ağa gazaba gelüp seksen zülüflü baltacıyla ve kırk elli kapucuyla ve niçe acem-oğlanıyla ansuz Saray'a gelüp bizim Ağa-odası (20a) önünde oturup iç-oğlanı tarafına hiddet ü gazab yüzünden hitâb edüp: 'Bre mel'ünler, nedir bu kadar sizin tuğyânlığımız! Tiz falaka, değnek!' fermânları oldukda, iç-oğlanı bir uğurdan feryâd edüp: 'Hâsâ biz mel'ün değiliz! Mel'ün, sözün bilmeyüp hitâb edendir. Bizim pâdişâhımıza zerre denli isyânımız yokdur. Lâkin sencileyin zâlim pelide itâatımız yokdur. Zirâ pâdişâhımızın rızâ-yı şerifleri yokdur kim bir alay fukarây-ı bî-günâh(ı) rencide edesiz'. Hâsil-ı kelâm, nısf-ı leyle varınca bizimle mücâdele vü münâza'a etdi. Âkıbet, bi-avni'llâh bir vechile zafer (20b) bulmayup taşra yürüyü-verdi.

Benim efendim,

Eğer bir derece gitmeyüp tecâvüz etmiş olaydı hançer üşürüp paralamak aksâ-yı murâdımız idi. Biz de içerüden kapuyu muhkem kapayup müşâvere üzere iken der-akab gerü kapuya geldi. İçerüye almadık. 'Pâdişâh haremi bu vakit açılmaz' deyü cevap verdüğü-müzde, fakir Kapu-Ağası kapudan gitmeyüp yalvarır: 'Elbette, benim oğullarım, falakasız sizlere birkaç değnek urayım, âdet sâkin olmayup sözüm yerine varsun! 'Yok' deyüp inâd ederseniz, sizleri Pâdişâh'a arz edüp cümlelerinizi kılıcdan geçürürüm' dedikde iç-(21a) oğlanı bir uğurdan kapuya hücum edüp dediler: 'Var, yıkıl git! Bize oldu olacak. Şimdi sizi kırarız' dedikde, kararı kalmayup firâr etdi.

Ba'dehû cümlemiz câmi'-i şerife cem' olup müşâvere etdik. 'Âkıbet-i ahvâlimiz neye münce olup (olur)?' deyü cümlemizin itifâkıyla Ocak ağalarına mektup yazup irsâl etdik.

Bu cânibde ise, Kapu-Ağası tarafından divânhaneci İbrâhim çıka-geldi. Elinde bir defter mücebince bizden eşkiyâ istedi. Vermedik: 'Cümlemiz kırılırız, biribirimizden ayrılmazuz' deyü. Hele ol gün vakt-i zuhra varınca Baltacılar-kethudâsıyla bölük-başlıları (21b) dört kerre gelüp gittiler, bizden bir ferd almağa kâdir olmadılar. Ba'dehû Vezîr-i a'zâmın kapucu-başısı gelüp eşkiyâyı talep etdi. Vermedik. Gerü der-akab bir gayrı kapucu-başı buyrulduyla geldi ve içinde yazılmış ki:

'Benim oğullarım, selâm-ı firâvândan sonra, cümlelerimizden recâ ederiz ki birkaç gün te'hîr edüp sabr edesiz. Bu def'a gayet ile işi-

miz çokdur. İnşâ'llâhu teâlâ karibü'z-zamânda sizleri ber-murâd ederiz. Elem üzere olmayasız'.

Gerü der-akab Vezîr-i a'zâmın kethudâsı eşkiyâyı talep etdi, vermedik. Âkıbet nâ-gâr kalup sulh olunup kendü efkârımızda iken (22a) nâ-gâh Fazlı Paşa'nın sarayından bir âdem çağırır: 'Bre yol-daşlar, basiret üzere olun! Kapu-ağası bostancılar ile!' dedikde cümlemiz taşra meydâna çıkup kudretimiz yetdüğü mikdârı kimisinin elinde ok yay ve kiminin elinde kılıç ve tüfeng ve sopa ve taş alup kapuya doğru hücum edüp ve gülbeng getirüp kapudan taşra çıkup mukatele vü mukabele sadedinde iken anı gördük (ki) bir iki ağa çıka-geldi: 'Bre sakın ağalar, ben yeni Ağa'yım' deyü. Çağırın (çağırının ?) üstüne iç-oğlanı hücum edüp ve göğsüne el urup: 'Tez, kahbe neye geldin! Söyle! Yoksa seni siyâset eylerüz(?)' (22b) Dürlü belâ ile katl ederiz!' dedikde fakir Ağa ditreyüp dedi: 'Biz sizinle ceng etmeğe gelmedik. Ancak ağanızı ma'zûl edüp saâdetlü Pâdişâh beni anun yerine gönderdi'. Eyle cevâb edicek birez hâtırımız hoş oldu. Sonra Kapu-ağası içerüye girüp bize vâfir nasihat edüp bizim ile oğul-baba oldu ve çıkma etdirmesine büyük bayramdan sonra va'de eyledi ve bize hayır duâ edüp gittiler. Ve's-selâm.

Tamam çıkma va'desi mukarrer oldukdan sonra Galata ve Paşa-saraylı, Yenisaray iç-oğlanına müjde-nâmelerin gönderüp, 'hâl ü ahvâl bunun üzerine (23a) mukarrer (ü) muhakkak oldu' deyü Yenisaray'a haber geldikde bir alay Türkçe bilmez, gülmez ve bî-idrâk türkler dahi murâdın almadan taşra çıktuğumuzda, 'kâtil-i Sultân olan fulânü'bni fulânı isteriz' deyü içlerinde âşikâre güft-ügü şâyî' olmağile, merhûme Koca Vâlîde'nin ve Kapu-ağasının ve sair ağalarının ve Vezîr-i a'zâmın mesmû'u oldukda bir uğurdan çıkma olmasına câiz görmediler; 'İhtimâldir ki fesâd ola' deyü. 'Hemen çâre budur ki bir arz ağasıyla yüzer ikişer yüz(er) oğlan Yenisaray'dan çıkarup ma'an mansûblarına götürsünler ve onların yerine o denli oğlan (23b) Yenisaray'a gelsün! Ba'dehû anlardan isteyen taşra çıksunlar, dilerse Yenisaray'da otursunlar. Tedric ile saraylar boşalsun!' deyü müşâverelerinden sonra, bayramın dördüncü günü —ki selâsâ'dır— Silâhdâr Murtażâ Paşa ile ikiyüz oğlandan mütecâviz çıkardılar. Ve, 'anların yerine her saraydan yüz ellişer oğlan yeni gelsün' (deyü) fermân-ı sultânî oldukda râzı olmayup, 'bu kadar oğlan Yenisaray'a kalmak ve biz(?) bunda kalmak bize hayf u zulm olur. Umûm üzere çıkma olsun deyü' inâdla-

rında sâbit-kadem olup bir uğurdan saraylardan boğanup Elçi Hanı'na doldular (24a) ve taşra sipah eşkıyâsın muîn ittihâz edüp bi'z-zarûri Yenisaraylıyı ayağa kaldırup cümlesi odalarından meydâna çıkup bir gece meydânda sabâha dek yel muımlarıyla oturup der-demez, pâdişâhımız küçük olmağıle çıkmayı bi'z-zarûri etdirdiler.»

b. Müteâkıb cümledeki, «tamam ber-murâd olduklarında sâbika dimağlarında olan fesâdı zuhûra getürmek için Atmeydânı'na cem' olup Sultân İbrâhîm'in kanını taleb etmeğe şürû' etdiler» ifâdesi, son tahrirde «bâzı sipah eşkıyâsı» ve, «dirlikleri çalık hazele» nin tertîb ettiği hikâye edilen (M, s. 24-25) meşhur hâdisenin zuhûrunda, iç-oğlanının medhaldâr olduğunu açıklamaktadır. İlk tahrirde, hâdise tamâmen saraylılar zâviyesinden mütâlâa edilmekte ve Atmeydânında yeniçeriler tarafından katl edilen iç-oğlanı için büyük üzüntü ızhâr olunmaktadır (V, 25a-b).

2. Büyük Vâlide Kösem Sultân'ın Ocak ağalarına dayanması, Vâlide Sultân'la nüfuz mücâdelesini ve feci sonu hakkında ilk redaksiyonda mevcut pek renkli tafsilât (V, 28a-b, 31a-36b), ikinci tahrirde tamâmen sükût ile geçiştirilmiştir :

a. Müellife göre Kösem Sultan, şerlerinden emîn olmadığı için Ocak ağalarını kollar ve sözlerini red etmezmiş. «Pâdişahlar bunların şerrinden emîn olmayup mürâcaat ede-gelmışlerdir. Zamanın iktizâsı böyledir. Yeniçeri tâifesi aru misâldir, incidince âdemi sokarlar» (V, 28b) dermiş.

b. Saraya gelip giden helvacı ve aşçılardan, bâzı yoldaşlarının âilelerinden şâyi olan, Büyük Vâlide'nin ağalarla birleşip Pâdişâhı tahtdan indireceği, Bektaş Ağa ile evlenip tahta hâkim olacağı ve iç-halkını kılıçtan geçireceği hakkındaki saçma-sapan sözlerin neden çıkarılmış olduğunu müellif, Kösem Sultân'ın öldürülmesinden sonra öğrenir: «Meğer Pâdişah hazretleri tahta cülûs etdüğü vakit kul tâifesi, Büyük Vâlide üç pâdişâhın vâlidesi olup niçe ...iş görmekle ...anlara sipâriş eylemek ile bi'z-zât pâdişâ(32a)hımızın vâlidesinin tevâbi' u levâhıkı Büyük Vâlide'nin pâdişâhımıza terbiye ve sâir umûra karuştuğuna râzı olmaduğuyçün iki vâlidenin tevâbi'leri, vâlideyn ortasına adâvet ü husûmet ilkâ, bir mertebe ki birbirini öldürmek ile kanâat etmezdi.

Büyük Vâlide şerlerinden emîn olmadığıyçün bi'z-zarûri birkaç ağayı taşra çıkarmağıçün Vezîr-i a'zam olan Siyâvüş Paşa'ya ve

Ocak ağalarına hufyeten haber göndermiş ki, 'kul tâifesi tahrik edüp fulânü'bni fulân ağaları içerüden istesünler. Hâl ü ahvâl sonra fenâyâ münce olur. Elbette (32b) bunların çıkması ehemmiyetli ü elzemdir; ihmâle cevâz göstermeyesiz' (demiş).

Kul tâifesi dahi me'mur olduğu üzere bir gün ayağa kalkup içerüye haber gönderdiklerinde arabaların dahi akli başlarından gidüp içlerinden Deli Süleyman nâmında bir arab ramazân-ı şerifin on altıncı gecesi dördüncü saatde iç-oğlan(lar)ın pencerelerine gelüp: 'Ne durursunuz, yeniçeri sarayı basdı ve pâdişâhımızı tahtdan indirip sizleri ve bizleri kırmak isterler ve Koca Vâlide ile birlikdir' deyü Büyük Vâlideyi töhmet(e) düşürdüler. Bâ-husûs, bundan evvel böyle bir alay güft-ü-gû olmağıle cümle iç-oğlanı ansuz uyku-dan sıçrayup: 'Hay bundan evvel olan güft-ü-gû fi'l-vâkı' gerçek imiş' (deyü) her birini korkularından ditreme dutup ne edeceğin bilmezler; kimi ırafa çıkup gece ile sanduğundan kılıç ve gaddâre çıkarır ve kimi şaşkınlığından miftâhın bulamayup sandıkların kırar ve kılıcı olmayan: 'Meded bana bir kılıç kim verir' deyü feryâd eder ve kimi ditriyerek âbdest alır. Sahur yemeği ise sahanlardan dökülür.

Cümlemiz sabâha değin tahayyürde (kalup) meydânda gezdik... (33b)... Fermân-ı pâdişâhîyle hazineden odalara ve aşçılara ve helvacılara silâh verilüp sabâha değin meydânda hayrân u sergerdân gezdiğimizizden mâ'adâ salât-ı subhu silâh ile edâ etdik. Ve bizden mâ'adâ umûmen bostancılar pür-silâh olup sabâha dek sarayı muhâfaza etdiler (krş. M, 28/15-20).

Ba'dehü iç-oğlanı cümle odalarına girüp her kes uyku zebûnu yatacak yer arayup biri birine dayanup istirahat üzere iken meğer arabalar ihsân-didesi olan baltacı yoldaşları umûmen pür-silâh ile içerüye yürüyüş (34a) ve hücum etdikleri vakit Küçük ve Büyük-odalı bunları gördükde, 'acabâ kul tâifesi yürüyüş mü etdi?' deyü fi'l-hâl cümlesi taşra çıkup ve baltacılar uyup ba'dehü kaftanlı yoldaşlar silâhlar ile Hasoda kapusuna varup gülbeng getirüp feryâd u gıriv ederken pâdişâhımız dahi rikâbdârın penceresine (çıkup) küçük ahvâl bilmez ne derlerse anı eyleyüp söyler. 'Kullarım neye geldiniz?' dedikde, cevapları bu oldu: 'Pâdişâhımıza hıyânet edenleri(n) yok oldukların isteriz. Elbette Büyük Vâlide'nün sır-dâşı (34b) olan Hasoda-başy'ı isteriz' dediklerinde, Hasoda-başy

bî-çâre bir eyüce âdem idi.. bir baltacı gidisi kafasına bir balta urdu..

Ba'dehû Büyük Vâlide'yi istediler. Deli Süleyman Ağa'nın ve hoca Hüseyin (35a) Ağa'nın ibrâmiyle bir alay Türkçe bilmez ve söz anlamaz mıgriller, abaza ve çerkezler ve at-oğlanlığından çırak olmuş yâdigârlar ve câhil ebterler baltacılar ile ayak basup derler: 'Pâdişâhım ver kahbeyi parahyalım' ...Nâ-çâr hatt-ı şerif ve Müftî'den bir fetvâ-yı şerif ki yazılmış... Küşâne tarafına varup ve Harem'e girüp Vâlide'yi talep ederken Vâlide Sultân'ın bir kızı vâlide uğruna kendüyü aşığa bırakup: 'Vâlide benim' dedikde, arablardan (35b) birisi, 'bu değildir' deyince üzerine yumruklar üşürdüler. Hemen dahi ilerü varup odaları açdılar. Gördüler (ki) merhûme mübârek ellerin ovar ve hem yanına bir vâfir sikke-i hasene ve cevâhir almış, 'ihtimâldir ki beni bir tarafa sürerler' deyü. Bu ümmidde iken bir iki nekbetî el yakaya atdılar. Vâlide dahi üzerlerine altun saçup umar ki terahhum edüp rencide etmeyeler. Bunlar dahi altuna bakmayup taşra çıkarup câmi' önünde kapuya karîb saçak damlası(?) üzerine düşer düşmez mahallinde boğup kurca yere koyup hasır ile örtdüler. Bî-çâre: 'Oğullar bana (36a) kıyma(yı)nız, hemen Saray'dan sürünüz, sizlere bin kese vereyim' (dedi ise de) çâre olmadı».

c. Müellif, Kösem Sultân'a karşı hürmetkâr ve onun fecî âkıbetinden müteessiftir: «(38a) Lâkin Büyük Vâlide'ye hayf u zulm oldu. Çok umur görmüş bir eyüce hâturn idi. Çıkma üzerinde iç-oğlanı etdüğü rüsvâyılığı ve kabâhatı merhum vâlide olmayaydı Yenisaray'da kalan yoldaşlara ne ...kötekler ve ne intikamlar kapu-ağası ağalara ve zâbitlere etdürdü. Merhum Vâlide gayet merhamet ü şefekat (38b) sâhibi idi... Niçe in'âm u ihsân umûmen iç-halkına bezl ederlerdi. Âkıbet ihsân-dîdelerinin(in) elinden maktûl olup dâr-ı fenâdan dâr-ı bakâya rihlet etdiler... Merhûme Vâlide'den sonra in'âm u ihsan kapuları sedd oldu».

3. İlk redaksiyonda müellifin tesbît ettiği garib bir müşâhede, iç-halkının saltanat aleyhdârlarına karşı gösterdiği alâka ve sempattir:

«İç-oğlanının bir garib ü acib hâli vardır. Dâimâ pâdişâhımızın hılâfında olan kimselere teveccüh-i tâmm ile teveccüh edüp hayır duâlar ederler. Hattâ Nebî Ağa, Üsküdar'da ceng vaktinde iken Gürcü Nebî Ağa'nın (40b) hayır niyyet için odamızda umûmen Feth-i şe-

rif tilâvet etdiler, bizden gayrı... Nebî Ağa'nın üzerine hazineden Sancak-ı Resûllah çıkup meydânın ortasında merhûm Kör Osman Ağa götürürken Büyükkoda'dan birkaç akli gözünde yâdigârlar kapuya hücum edüp sancağı vermeyeler deyü. Lâkin içlerinden ba'zı yoldaşları câiz görmeyüp anları men' etdiler». Tabiatıyla bu ifâde veya meâline son tahrirde yer verilmemiştir.

4. Donanma mağlûbiyetini izâh etmek üzere huzûra çıkabilmek için Zurnazen Mustafa Paşa'nın siyâhî ağalara rüşvet vermek zorunda kaldığını ifâde eden şu fıkra da, nihâî redaksiyona alınmamıştır: «(56a) Kapudan Paşa İslâmbol'a dâhil olup Çayırköşkü önüne geldikde başdardadan taşra çıkup saâdetlü pâdişâhımıza Çayırköşkü'nde mülâkî olup küffâr ile ne yüzden ceng vâkî' oldu ve kim döğüşdü ve kim firâr edüp bozgunluk verdi, takrîr ü beyân edeyim derken bundan akdem Kapudan'ın hılâfında olan Kızlar-ağası Bayram Ağa'nın ve Bilâl Ağa'nın iğvâsıyla ve hılâf inhâ ile saâdetlü pâdişâhımız Kapudan'ın yüzüne bakmayup huzûrundan mahzûn u gamnâk gönderdiler. (56b) Ba'dehû Kapudan Paşa dahi bunların şerrinden emîn olmadığıyçün, 'murdâra müdârâ lâzımdır' deyü 70-80 bohca ile 80-90 keseyi kendüye vesile kılup bir iki aydan sonra gücile buluşup mâ-fi'z-zamîr(i) ne ise takrîr eyledi».

5. IV. Mehmed'in 1069 zilka'de ve zilhiccesinde Bursa'daki ikâmeti ve iç-halkının kaplıca safâsı, ilk redaksiyonda harâretle tasvîr edilmesine (V, 104b-106b) karşılık, M, 58/24-25'de bir-iki kelimeyle işâret olunmuştur.

N e t i c e

Yukarda verdiğimiz izâhlar ve mukayeselerden çıkan neticeleri kısaca şöyle hulâsa edebiliriz: *Târîh-i Gilmânî*'nin ilk redaksiyonundan muhtemelen acemi bir kâtib tarafından kopya edildiği için ifâde ve üslûb bakımından zayıflık gösteren Viyana nüshası, tasnifden mahrûmiyeti, dağınıklığı, enfüsiliğine karşılık, müellifinin biyografisine açıklık getirmesi, samîmî düşünce ve görüşlerle XVII. asır Osmanlı sarây hayatına âid bazı renkli sahneleri aksettirmesi bakımından ehemmiyet arz etmektedir. Ahmed Refik Bey'in neş-

rine esas olan son redaksiyona ise, ilk te'lifin yer yer tashih ve ikmâl edilmek, üslûb bakımından gözden geçirilmek sûretiyle daha mükemmel ve edebî bir karakter verilmek istendiği anlaşılmaktadır. Ancak, bütün bu vasıflarına rağmen ikinci redaksiyon, ilk te'lifde mevcut olduğu hâlde bu sonuncuya alınmayan bâzı pasajlar dolayısıyla, tarih araştırmacısını ilk redaksiyonu kullanmaktan müstağni kılmayacaktır. *Târih-i Gümâni*'nin kıymetlendirilmesinde ve ve temenniye şâyân olan yeni bir edisyonunda, her hâlde Viyana nüshasının kullanılması zarûreti âşikâr olmaktadır.